

TÜRK KÜLTÜR COĞRAFYASINDA TASAVVUF ANLAYIŞI

THE UNDERSTANDING OF SUFISM IN TURKISH CULTURAL GEOGRAPHY

Ahmet Cahit HEPAĞLAR

DEÜ Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Yüksek Lisans Öğrencisi, Buca-İzmir, Türkiye

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4255-9828>

ahmethpaglar0809@gmail.com

İlyas YAZAR

Doç. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, Buca-İzmir, Türkiye

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6784-289X>

iyazar@gmail.com

Received: 07-02-2021

Accepted: 21-03-2021

Published: 30-07-2021

Suggested Citation:

Hepağlar, A. C., & Yazar, İ. (2021). Türk kültür coğrafyasında tasavvuf anlayışı. *International Journal of New Trends in Arts, Sports & Science Education (IJTASE)*, 10(3), 177-194.

This is an open access article under the [CC BY 4.0 license](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Öz

İslamiyet'in manevi yaşantıya dayalı bir yorumu olan tasavvuf, Allah sevgisini ve rızasını amaçlayan bir öğreti olarak tanımlanmaktadır. Tasavvufun aşk temelli yaklaşımının sevgi ve hoşgörü odaklı anlayışıyla terkip edilerek Türk kültür coğrafyasında vücut bulduğu âşikardır. İslam'ın ortaya çıkmasından iki asır sonra teşekkül etmeye başlayan tasavvuf anlayışı, XII. yüzyılda Ahmet Yesevi ile Orta Asya Türklüğüne nüfuz etmiş; XIII. yüzyılda Moğol istilası sonucunda göç eden değişik ekollere mensup dervişlerce Anadolu'ya ulaşmıştır. Mevlana ve Yunus Emre'nin öncülüğünde asırlarca özünü koruyabilen tasavvuf; İslam'ın katı bir itaat ve korku ile değil de ilahî sevgi ekseninde içsel bir deneyimle yaşanmasını esas alarak şeriat, tarikat, hakikat ve marifet kavramları çevresinde şekillenmiştir. İslam coğrafyasında başlayan zühd döneminin ardından IX. ve X. yüzyıllarda Melâmî anlayışla ilk tezahürü oluşan tasavvufun XIII. yüzyıldan itibaren de Vahdet-i Vücüd telakkisiyle şekillenmeye başladığı görülmektedir. Türk edebiyatında özellikle de şiirde mecazlı söyleyişlere dayalı derin anlatım gücüne ulaşan tasavvuf, dinî-tasavvufî halk şiirinin yanı sıra divan şiirinde de birçok şairin zihniyet ve sembol dünyasında yer almıştır. Tekkelerde müzik, hat, mimarî gibi birçok sanat dalına kaynaklık eden bu anlayış, bireyin mistik-manevî boyutta gelişimini esas alması bakımından toplumsal ve pedagojik bir nitelik kazanmıştır. Çalışmamız, tasavvufun ortaya çıkışından itibaren tarihsel sürece de paralel olarak Türk kültüründeki yansımaları üzerine tespit ve değerlendirmeleri kapsamakta olup doküman analizi yöntemine dayanan nitel bir desen arz etmektedir. Çalışmanın amacı, bir kavram olarak tasavvufun niteliğini genel bir bakış açısıyla ortaya koymak; edebiyat, sanat ve toplum hayatındaki yansımalarını ortaya çıkarmaktır.

Anahtar Terimler: İslam, tasavvuf, tasavvuf öğretisi, Türk tasavvufu, Türk kültür coğrafyası.

Abstract

Sufism, which is an interpretation of Islam based on spiritual life, is defined as a doctrine aiming at love and approval of Allah. It is evident that Sufism came into being in the Turkish cultural geography by combining the love-oriented approach with the understanding focused on love and tolerance. The understanding of Sufism that emerged two centuries after Islam, XII. Century, it influenced the Central Asian Turkishness with Ahmet Yesevi. Sufism, XIII. It reached Anatolia by dervishes belonging to different schools who migrated after the Mongol invasion. Sufism, which has preserved its essence for centuries under the leadership of Mevlana and Yunus Emre, is based on living Islam not with strict obedience and fear, but with an inner experience on the axis of divine love, and is shaped by the concepts of sharia, cult, truth and stunt. After the zuhd period that started in Islamic geography, IX. Sufism, the first examples of which were seen in the Melâmî understanding in the XIII. century continued on its way with the principle of vahdet-i vücud (unity of being). Sufism has reached a deep expression power based on figurative expressions in Turkish literature, especially in poetry. In addition to the religious-mystical folk poetry, which is also defined as tekke poetry, he took part in the mentality and symbol world of many poets in divan poetry. This understanding, which is a source for many branches of fine arts such as music, calligraphy and architecture in tekkes, has been important in terms of the mystical-spiritual development of the individual, and has revealed a sociologically social and pedagogical quality. Our study includes determinations and evaluations on the reflections of Sufism in Turkish culture in parallel with the historical developments since the emergence of Sufism. In this study, a qualitative

pattern based on document analysis method has been presented. The aim of the study is to reveal the nature of Sufism as a concept from a general point of view; to reveal its reflections in literature, art and social life.

Keywords: Islam, sufism, sufism doctrine, Turkish sufism, Turkish cultural geography.

Giriş

Bir toplumun maddi ve manevi değerlerinin toplamı olarak tanımlanan kültür; özellikle din, dil, edebiyat, sanat, tarih, gelenek-görenek gibi çok boyutlu bir yön teşkil eder. Bu boyutun içinde özellikle din ve inanç merkezli anlayışlar, toplumun kültürel yapısının oluşmasında belirleyicidir. Nitekim Türk tarihine bakıldığında İslam dininin kabulü ve yayılması; bu çok boyutlu katmanın başta dil, edebiyat ve sanat olmak üzere tüm noktalarına nüfuz etmiştir (Gökalp, 2004: 25-30; Kaplan, 2005: 11).

Toplumların bir din değişikliğinde önceki yaşantısını tamamen yok sayamayacağı, kültürel açıdan geçmiş birikimlerine dair zihniyet ve izleri devam ettireceği malumdur. Buradan hareketle Türklerin İslamiyet'i kabul süreçlerinde, İslami düşünüş ve anlayışı idrak ederken geçmişten taşıdığı dinî, sosyal ve kültürel değerleri devam ettirmeleri kaçınılmazdır. Nitekim Ocak (1996: 18), Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar geniş bir zaman ve mekân sürecinde Türklerin tabiat kültürleri, atalar kültü veya sonraki dönemde benimsedikleri Şamanizm, Budizm, Maniheizm, Zerdüştlük, Hıristiyanlık, Müsevilik ve hatta Gnostosizm gibi birçok dinî ve mistik kültür kalıntılarının İslam'ın yüzeysel yani kitabî boyutu ile karıştığını belirtmiştir. Bu çok çeşitlilik, yeni yapıların, anlayış ve yaşayışların oluşmasında belirleyici bir etken olarak öne çıkmaktadır.

Türklerin tarihsel süreçte yaşadıkları coğrafyalardan gelen bu çok yönlü yapı, sonuçta ortaya terkip edilmiş bir sistemin çıkmasını sağlamıştır. Çalışmamızda ele aldığımız "tasavvuf" kavramı da Türk kültür coğrafyasında bu etkenlerin de belirleyici özellikleriyle oluşmuş unsurlar arasında yer almaktadır. Göçebe kültür dönemlerinden ilk Türk mutasavvıfı Ahmet Yesevî'ye kadar olan süreçte böyle zengin bir birikimi İslam kültürüyle terkip edebilmiştir (Ocak, 1996: 32).

İlk dönemler, İslami kaidelere sıkı sıkıya bağlı zühd anlayışının zaman içinde coşku ve vecde dayalı bir anlayışla farklı bir hal aldığı tasavvuf, Vahdet-i vücûd nazariyesi ile zenginleşip Orta Asya'dan Anadolu topraklarına ulaşıncaya kadar farklı renklere sahip bir görünüm kazanmıştır. Orta Asya ve İran'daki Maniheist ve Budist izlerin yanı sıra Hıristiyanlığın ve Musevilğin de mistik yapısıyla harmanlanmış; İslamî inanış ve öğretinin temeli üzerinde yorum ve anlayış farklılığına bağlı olarak tarikat ekolleriyle çok yönlülüğünü korumuştur (Köprülü, 1993: 16).

Tasavvuf alanındaki çalışmalarıyla bilinen Kara'ya göre de yeryüzündeki medeniyetlerin estetik tarafları olduğu kadar tüm uygarlıkların etik ve mistik yönü de bulunmaktadır (Kara, 1992: 5). Bu bağlamda İslam uygarlığının mistik bir tezahürü olan tasavvufun kültür dünyamızda nasıl karşılık bulduğunu tespit edebilmek ancak holistik (bütüncül) bir bakış açısıyla mümkün olacaktır. Zira bu bakış, günümüzün bilimsel anlayışının bir gereğidir. Unutulmamalıdır ki kültür dünyasında her unsur birbirine sıkı sıkıya bağlı bir halkalar sistemidir. Bu halkaların oluştuğu sosyal, siyasal ve kültürel bir ortam vardır. Bunları dikkate alarak tasavvufun da sosyal yaşamdan sanat ve felsefeye kadar derinleşmiş etkisinin kültürel dünyada tam karşılığını bulabilmek, bu nazariyeyle mümkündür (Ocak, 1996: 13).

Buradan hareketle çalışmamızda şu soruların da cevaplarının aranması amaçlanmıştır:

- Türk kültür hayatında tasavvufun yüzyıllarca canlılığını koruması, bu anlamdaki geniş ve kalıcı etkisi hangi yönlerinde saklıdır?
- İslam dininin emir ve kaideleri belirli olduğu halde tasavvuf öğretisine neden gerek duyulmuştur? İslam'a niçin tasavvufla manevî bir anlayış ve yorum getirilmiştir?
- Tasavvufta tarikatların yeri nedir? Türk tasavvufuna tarikatlar ne yönde katkı sağlamışlardır?
- Temel esasları ve öğretisi ile tasavvuf, Türk kültür hayatında nasıl karşılık bulmuş? Hangi sanat dallarıyla ilişki kurarak bu sanat dallarının gelişimine katkı sağlamıştır?
- Tasavvufun Türk edebiyatındaki yansımaları ne yönde olmuştur?

- Tasavvuf, bir öğreti olarak ele alındığına göre pedagojik bir yönü var mıdır? Buradan hareketle tasavvufun toplum hayatındaki izleri ve etkileri nasıl değerlendirilebilir?

Çalışmamız, tüm bu sorular üzerine kurulmuş olup doküman incelemesi yöntemiyle cevaplara ulaşılmaya çalışılan nitel bir desen arz etmektedir. Amaç, tasavvuf kavramını yukarıda bahsedilen yönlerden ele almak ve tasavvufun Türk kültür hayatındaki yerini, önemini ve toplumsal yansımalarını genel bir bakış açısıyla ortaya koymaktır. Çalışma öncesi literatür taraması yapılarak konuyla ilgili genel anlamda makale, tez ve kitaplar belirlenmiş ve bunlar arasından bir sınıflamaya gidilerek değerlendirme seçkisi oluşturulmuştur.

Tasavvuf

Hayatı anlamlı kılama, evrendeki mistik yönü açıklama ve buna yönelik merak ögesi, insanoğlu için her zaman var olmuş bir gayrettir. Bu gayrettir ki temel dinî inancı merkeze alarak ona bağlı anlayış ve ritüelleri ortaya çıkarmış; bireyin din ekseninde belli bir düşünüş, yaşayış ve anlayış silsilesi oluşturmasını sağlamıştır. Tasavvuf da bu gayret neticesinde ortaya çıkmış manevi bir öğretilerdir. İslam'ın temel emirlerini ve kurallarını uygulama hükümlerine sadık kalmak kaydıyla Allah'ı arama, ona ulaşma, onun sevgisini ve rızasını kazanmaya yönelik oluşturulmuş bir sistemdir.

Tasavvuf sözcüğünün “yün elbise” anlamına gelen “sûf” kökünden türediği yaygın bir kanıdır. Ancak tasavvufun tam olarak bir tanımının olduğunu söylemek ne yazık ki mümkün değildir. Tasavvufun mânevî bir hayat tarzı olarak özelliklerini, Kitap ve Sünnetle irtibatını, kulun Allah'la ve mâsivâ ile ilişkilerini, kalp temizliği, nefis terbiyesi, güzel ahlâk gibi işlevlerini, sûfinin niteliklerini ve görevlerini belirten bu tariflerin sayısının bine kadar çıktığı, tariflerin sayısının sûfîlerin sayısı kadar çok olduğu söylenmektedir (Öngören, 2020: 119). Çünkü her sûfinin içinde kendi coşkunluğunca yaşadığı bir hâl durumunun tanımının da kişiden kişiye farklılaşması normaldir. Bu manevi tecrübeyi ve yaşantıyı, her sûfî bir yönünden ele almış; kendinde en çok iz bırakan ve derin hissiyatlar uyandıran noktaları belirgin kılmıştır.

Schimmel (2004: 257)'in aktardığına göre, XI. yüzyıl sûfîlerinden Ebu Said'in çok yönlü tasavvuf tanımı, tasavvufun genel yapısını ve anlayışını ortaya koyması bakımından önemlidir. Ebu Said'in zaviyesinden tasavvuf, perişanlık içinde azamet, fakirlik içinde zenginlik, kölelik içinde efendilik, açlık içinde tokluk, çıplaklık içinde giyiniklik, tutsaklık içinde özgürlük, ölüm içinde hayat ve acılık içinde tatlılık olarak tanımlanmaktadır.

Ebu Said'in tasavvuf tanımını oluşturan her bir unsurun tasavvufî hayatta karşılığını görmek mümkündür:

- Sûfî, perişanlık içindedir; bu dünyadan elini eteğini çekmiş, bir lokma bir hırka anlayışıyla yaşar ve sürekli nefsiyle mücadele eder. Görünüşte bu durum, sûfîyi perişanlığa itmiş görünse de onu Allah katında yüceltmekte, yaratıcının sevgisine ulaştıracak yolda derinleştirmektedir.
- Fakirlik içinde asıl zenginlik sûfîdedir; çünkü burada söz konusu olan zenginlik, gönül zenginliğidir. Dünya malına, makama, mecazî olan hiçbir şeye itimat etmez; dışarıdan fakir görünse de içi ilahî varlığa layık olabilmenin vermiş olduğu manevi zenginlikle doludur.
- Allah'a köledir sûfî. Attığı her adım, ona hizmettir. Yaptığı bu kölelikten elde ettiği kazanç ise aşk hazinesidir. Bu kölelik, onu kendinin efendisi yapmıştır; çünkü gönül zenginliğine ulaşmıştır. Tutsaklık içinde özgür olması da yine bu durumla alakalıdır. Allah'la arasında teşekkül etmiş bu sıkı bağ, onu sevgi boyutunda özgür kılmıştır.
- Bedenin gıdasından mahrum kalan sûfî, aç gibi görünse de aslında tokluğu yakalamıştır. Bu, fiziki bir tokluk değildir; aksine nefisle mücadelesini kazanmış bir kimsenin duyduğu haz ve zafer doyunluğudur.
- Çıplaklık içinde giyiniklik de sûfinin dış görünüş, kılık kıyafet gibi hususlara önem vermeyen bakış açısını yansıtmaktadır. Onlar için önemli olan görünüşten ziyade özdeki değişim ve mistik yöndeki doyunluktur. Bu anlamda örtünmesi gereken yerlerin dışında onlar için görünüşün, çıplaklığın bir önemi bulunmamaktadır.

- Ölüm içinde hayat olması ise “ölmeden önce ölerék” ruhunu beslemesi, bir gün çürüyecek beden kafesinden ayrılacak olan ruhunu olgunlaştırmasıyla ilgilidir. Asıl hayat, Allah’ın takdiri ve sevgisi kazanıldığında başlayacaktır. Bu dünya yanıltıcıdır, bu dünyada hiç yokmuş gibi yaşayarak manevi tüm varlığını ilahî aşka hasretmek, ebedî olanın saadetine ulaştırıran bir yoldur.
- Acılık içinde tatlılık ise “bela” ve “tevekkül” kavramlarını karşımıza çıkarmaktadır. Allah’tan gelen her türlü bela, ne kadar acı olsa da severek katlanılacak bir şeydir; çünkü İlahi sevgilinin bir lütfudur. O, bela veriyorsa bir bildiği vardır. Ona güvenip şükrederek bu belanın, geldiği kaynağın yücelik niteliği nedeniyle acıdan tatlılığa dönüşmesi söz konusudur.

Tasavvufun bu mana zenginliği, insanı her zaman içine çekmiş; insanoğlunun merakını ve içindeki aşk duygusunu canlı tutmuştur. Mistik sistemlerdeki anlamlandırma çabası, bu hâlet-i rûhiyenin kendinde nasıl gerçekleşeceği merakı; bireysel tecrübe, hal ve vecd durumlarının önemsenmesini sağlamıştır. Dini, kuru kuruya değil de hissederek, duyarak, benimseyerek yaşamayı sağlamış bu duyuş, düşünüş ve anlayış tarzı, tamamen insanın içine çekilmesi ve kendi var oluşunu sağlayan varlığa duyduğu minnet neticesinde şekillenmiştir.

Kuran’ın kesin emir ve hükümlerin rağmen, üstelik Peygamber’in uyarıları da ortadayken niçin tasavvufi bir sisteme ihtiyaç duyulduğu günümüzde de cevabı aranan sorulardan biridir. Mustafa Kara (2015: 121), bu soruları “İnsanımız ne düşünüyor?” başlığıyla irdelemiş; Türk insanının tasavvuf kavramıyla ilgili bahsettiğimiz sorudan hareketle düşüncelerini sıralamıştır. Burada; dinin yanında tarikatın gereksiz olduğu, tasavvufun İslam’la ilgisinin bulunmadığı, vahdet-i vücud anlayışının şirkliği ve tasavvufun ayrı bir din olduğuna yönelik olumsuz görüşler dikkat çekmektedir. O hâlde Türk kültür coğrafyası başta olmak üzere İran, Arap, Hint kültürlerine de aynı etkiyi yapmış bu sistem niçin halkların muhayyilesinde ve yaşantılarında bu denli yer etmiştir? Tasavvufun bu sırrı, başarısı ve farklılığı nerededir?

Bu soruların cevabı için Hâllac-ı Mansur, Gazalî, İbn Arabî, Ahmet Yesevî, Mevlana, Yunus Emre gibi mutasavvıfların yaşantılarına, anlayış ve sözlerine bakmak yerinde olacaktır. İslamiyet’in birey ve toplum yaşamına yönelik sınırları net çizgilerle belirlenmiş bir çerçeve oluşturmuşken tasavvuf tam da o çerçevenin merkezinde yer almaktaydı. Tatcı (2019)’nın “hakikat; soğanın özü, şeriat kabuğu gibidir” örneğinden hareketle kabuk ve özün bir bütün olduğu ve birbirinden ayrı düşünülmemeyeceği aşikârdır (Tatcı, 2019: 11). Zira mutasavvıflar da dinin dış kalıbı şerait boyutundan hareketle benimsediği tarikat ekolünün iç yaşantıya dönük manevî boyutunu yaşamak istemişler; daha dışta zaten mevcut olan bir yapıyı derinleştirmişlerdir. Merkezine insanı alan ve insana Allah’a ulaşmada bir yol çizen bu anlayış, din (şeriat) ve hadis (Peygamber) mayasını içine çalmış; insan kalbini en saf hâline ulaştırıncaya kadar temizlemeyi amaçlayarak Allah’a giden manevi yolu gösterdiği için kitleleri arkasına alabilmiştir. Sütün içine atılan mayanın nasıl bir müddet sonra yoğurda dönüştüğü görülüyorsa şeriat mayası da manevi yaşantının içinde sevgi özünde mayalanarak tasavvufa dönüşmüştür.

Hudgson (1993) tasavvuf döneminde mutasavvıfların hadis ehlinin halka değer veren popülist görüşünü benimsediklerini ve pek çok sufünün bu anlayışı sosyal açıdan bilinçli bir şekilde kullandığını vurgulamakta ve tasavvufi dindarlığın giderek yaygınlaşmasının yönetimde reformlar yapmak ve toplum ahlakını düzeltme konusunda çaba gösteren ateşli kişilere rehberlik etmek üzere tasavvufi cezbe halinde zuhur eden liderlerin sayılarındaki artışa dikkat çekmektedir (Hudgson, 1993: 225). Kara (1992)’nin yaklaşımına göre tasavvufun kaynağı olarak Kur’an ve hadisten sonraki kaynak olarak insan, insanın mizacı, aldığı kültür, meselelere bakış tarzı da etkili olmaktadır (Kara, 1992: 12). Yukarıda değinilen olumsuz görüşlerin temelinde yatan etkenlerden biri de burada aranmalıdır. Kişinin tasavvuf öğretisiyle karşılaştığı zamana kadarki yaşantıları, kültürel birikimi, eski inanç ve ritüellerine ait özellikler; tasavvufun yorumlanmasında ve tarikat usullerinin oluşumunda etkili olmuştur. Yesevîlik, Kalenderilik, Bektaşılık gibi tarikatların usul ve âdabları, bu sebepten ötürü farklılaşmıştır. Bireysel farklılık ve etken unsurlar açısından değerlendirildiğinde sūfinin girmeyi istediği dergâh kapısı herkese açık değildir. Girişte bir kararlılık olması gerekir; nihayetinde gidilecek olan zor bir yoldur. Bunu herkesin kaldırabilmesi ve idrak edebilmesi mümkün değildir. Mizaç, kültürel donanım ve bu yolu benimseme isteği; kişinin kararında etkilidir. Başka bir açıdan bu durum;

sûfilerin seyr u sülûk yolunda makamları geçişi, insan-ı kâmil aşamasına giden yoldaki içsel deneyimleri (hâlleri) ve onları anlamlandırması, tasavvuf sisteminin de o oranda derinleşip zenginleşmesini sağlar. Tasavvufun, içindeki hâl ve makamların genelini kapsayacak bir tanımının olmaması yine bu noktada his odaklı bireysel tecrübenin ve idrakin ne kadar etkili olduğunu göstermektedir (Öngören, 2020: 119).

İslamiyet'in şeriat çizgisindeki kesin emirleri, ilk dönemlerde zühd ehlini katı bir itaat ve korku kültürüne itmiş; bu nedenle Allah'ın gazabından korunmak, buyurduğu her şeyi kendi içine kapanarak koyu bir zühd ve riyazetle yapan bir mümin olma kaygısı, İslamî hayatın itaat ve korku merkezli yaşanmasına sebep olmuştur. Ancak tasavvuf öğretisi, bu anlayışı sarsarak korkunun karşısına muhabbet yani aşk kavramını koymuştur. Bu şekilde İslamiyet'in idealini yükseltmiştir. O, dinin ilk şeklindeki korku ahlakını aşk ahlakına tahvil etmiştir. Kur'an'da mevcut olan haşyetullah (Allah korkusu), cehennem ve azap kaygısı, uhrevî ceza düşüncesi yerine yine Kur'an'da Allah muhabbetine, insanlık aşkına, vazife sevgisine ait ayetler yorumlanarak sevgi ve aşk merkezli bir anlayışın ortaya çıkması sağlanmıştır (Ülken, 2013: 98). Kur'an'ın yorumlanmasında müfessirlerce izlenen tefsir metodunun sûfilerin te'vil anlayışlarıyla terki edilmemesinin söz konusu sevgi ve aşk eksenli anlayışta etkisi olduğu düşünülebilir.

Tasavvufun ortaya çıkışı

Tasavvufun ortaya çıkışı konusunda kaynaklar, İslam'ın zuhurundan iki asır sonrasına işaret etmektedir (Kara, 1992: 22). Tasavvuf, XI. yüzyıldan itibaren Melâmilik anlayışından kaynaklı örgütlü bir sistem hâlini alarak ana gövdesini oluşturmuş; XII. yüzyılda temel felsefesini ve öğretisini oturtturarak filizlenmiş; XIII. yüzyıldan sonra ise tamamen dallanıp meyvelerini vererek geniş bir coğrafyada yerini almıştır.

Yüzyıllar boyunca başta Anadolu olmak üzere Orta Asya, Arap, İran, Hint hatta Afrika coğrafyalarına yayılmış tasavvufi inanışın ortaya çıkışı, dönemin tarihsel, kültürel ve dini şartlarında aranmalıdır. Kara (1992)'ya göre tasavvufi hareketin gelişimi ve hızlanmasının nedenlerinden biri, İslam dünyasında ortaya çıkan lüks, sefahat ve israf; diğeri de dini meseleleri yalnız akılcılıkla izah ederek, onun manevi boyutunu göz ardı eden bilginlerin tutumu olarak değerlendirilmektedir (Kara, 1992: 8). Bu süreçte sûfilerin zahitçe davranışları ile birinci gruba; mistik yorumlarıyla da ikinci gruba muhâlif bir tavır sergiledikleri anlaşılmaktadır. İslam'ın farklı bir yaşam tarzı, muhabbet ve tefekkür boyutunun ihmali, tasavvufun karşı durduğu noktalar olarak dikkat çekmektedir.

İslam dünyasında özellikle Emeviler devrinde başlayan sorunlar ve yukarıda belirtilen yaşam tarzının halkı dinî anlamda bir kapanma devresine ittiği; savaşlarda, kıtlık zamanlarında ve felaket anlarında çile çeken insanların bir dini liderin ilminden faydalanmak ve daha çok Tanrı'ya ibadet etme ihtiyacını duyarak İslam düşüncesinde tasavvufi ekolleri oluşturduklarını bilinmektedir (Çubukçu, 1989: 2). Abbasiler devrinde siyasî, dinî ve sosyal kargaşa kısmen giderilmiş; tasavvuf ekollerinin yeni anlayışlarla zenginleşmesinin önü açılmıştır. İlk dönemdeki koyu zühd anlayışı; yerini, aşk temelinde gücünü vecd ve coşkudan alan melamî yaklaşıma bırakmış; vahdet-i vücûd nazariyesi ile zenginleşmiştir. Tasavvufun çok yönlü bu yaklaşımı, şeriat kurallarına sıkıca bağlı Sünnî kesimin tepkisini çekmiş olsa da Gazali gibi mutasavvıfların dengeleyici yaklaşımlarıyla tutarlı bir hale gelmiş, sûfilerin şeriat kurallarına bağlılıklarının görülmesi ile etkisini devam ettirebilmiştir.

Tasavvufun Anadolu'daki kökleri

Arap toplumu dışında İslam kültür dairesine katılan milletlerin İslamlaşma süreçlerinde, önceki kültürlerinin etkileri ve katkıları; kabul ettikleri İslam medeniyetiyle çelişmediği sürece devam etmiştir. Bu durum, Türklerin İslamiyet'i kabul sürecinde de kendini göstermiş ve Türklerin İslamiyet öncesi yaşamlarına dair kültürel izler İslami dönemde de tasavvuf şemsiyesi altında varlığını korumuştur.

Ocak (1996: 78), tasavvufun Anadolu'daki durumuna ışık tutarken dikey farklılaşmadan söz ederek Müslümanlığın dikey farklılaşmasında devlet İslam'ı, kitabi İslam, mistik İslam ve halk İslam'ı olmak üzere dört farklı İslam anlayışından bahsetmektedir. Anadolu'da önceleri menkıbe ve mitolojilere dayalı bir halk İslam'ı mevcutken zamanla mistik İslam'ın yani tarikatların ağırlık kazandığı özellikle

yarı göçebe bir hayat süren halk kitlelerinde mistik İslam'ın ve halk İslam'ının etkili olduğu tarihsel yaşantılardan anlaşılmaktadır. İlk zamanlarda cihat anlayışını benimsemiş gazi ve alperenlerle ilgili menkıbeler, eski yaşantıya dair mitolojik öyküler; zamanla yerini tasavvufun hoşgörü, sevgi ve tefekkür anlayışına bırakarak İslam'ın manevi boyutunun benimsenmesini sağlamıştır. Özellikle kırsal kesimdeki halka dinî ve manevî rehberlik görevini üstlenen gezgin dervişler, halkın nazarında değer kazanmış; onların öğretileri de kısa zamanda yaygınlaşarak bütün bir coğrafyayı etkisi altına almıştır (Arpaguş, 2015: 113-115; Bardakçı, 2016: 337-338).

Anadolu'daki fetih hareketlerinin gönüllerden başladığına değinen Tatçı: “Anadolu, Ahmet Yesevî Hazretlerinin Orta Asya'dan gönderdiği kendilerine ‘Horasan Erenleri’ adı verilen kâmiller tarafından belde belde, şehir şehir mayalanmıştır. Bunlar, Anadolu'yu toprak yönüyle değil gönüller yönüyle fethetmeye çıkmış insanlardır” diyerek Anadolu'nun fethinde tasavvufi hareketin önemine işaret etmektedir (Tatçı, 2019: 102). Moğol istilasının yanı sıra özellikle 1247'den sonra başlayan siyasi ve sosyal karışıklıklar dönemi, manevi bir içe çekilme sürecini de beraberinde getirmiştir. Orta Asya ve İran merkezli olmak üzere Anadolu'ya akan dervişler, bu ortamda manevi öğretilerini halka aktarmışlardır. Bu husus, Anadolu'daki tasavvuf oluşumunun başlangıcını teşkil etmektedir. Gönül yapıcı özellikleri, insana verdikleri değer ve buhrandan Allah'a giden yolu en güzel şekilde anlatmaları; bu dervişlerin Türk kültürüne bir hizmeti olmuştur (Bardakçı, 2015: 338). Anadolu'ya çalınan tasavvuf mayası, kısa zamanda tutmuş; mayanın iki büyük mahsulü Yunus Emre ve Mevlana XIII. yüzyılda eserlerini vermeye başlamışlardır.

XIII. yüzyıl Anadolu'sunda tasavvuf, tarikatlarla birlikte yayılmış ve kendisini geniş halk kitlelerine kabul ettirmeyi başarmıştır. Ocak (1996: 128), doğdukları bölgelerin sosyal, kültürel ve siyasi özelliklerini yansıtan tasavvuf akımlarının Endülüs ve Kuzey Afrika, Orta Doğu, Orta Asya ve İran olmak üzere üç farklı coğrafyadan beslenerek Anadolu'ya ulaştığını; Irak bölgesinde ahlakçı ve zühdü bir nitelik taşıyan akımların Horasan ve Azerbaycan bölgesinde coşkucu ve estetikçi bir anlayışla öne çıktığını vurgulamaktadır. Bu dönem Anadolu'sunda Haydarilik, Vefailik, Sühreverdilik, Kübrevilik, Rifailik gibi akımların yanı sıra Melamî-Kalenderî gibi belirli bir nitelik taşımayıp da kendine göre bir yaşayış, hal ve hareket şeklini yansıtan ekoller de yerini almıştır.

Tasavvuftaki bu çok boyutlu görünüm, Anadolu'nun kendi coğrafyasının ve kültürel geçmişinin de unsurlarını içine alarak bir sentez kurulmasını sağlamıştır. Anadolu'ya gelene kadar başta Orta Asya, İran olmak üzere değişik kültürlerden beslenen dervişler, özellikle göçebe Türklerin Gök Tanrı, Şamanizm, Budizm, Brahmanizm gibi inanç ve anlayışlarıyla harmanlanmış yeni bir oluşumu başlatmışlardır. Sosyo-kültürel yapıları, kitabi ve doktriner İslam anlayışını anlamalarına mani olduğu için İslam'ı ister istemez eski inançlarının doğrultusunda ve etkisinde anlamak zorunda kalmışlardır. Bu etkenler sonucunda Melamîlik, Kalenderîlik anlayışlarının temelinde vahdet-i vücûd sistemiyle zenginleşen tasavvuf; sonrasında tarikatlarla kollara ayrılmış senkretik bir yapı meydana gelmiştir (Ocak, 1996: 54).

Mevlana, Yunus Emre gibi bu anlayışın öncülüğünü yapmış isimlerde de bu çok boyutlu sentezin izlerini görmek mümkündür. Onların gücü sadece sanatçı kişiliklerinden değil Anadolu'daki bu akımları kendi şahsiyetlerinde sentezleyerek estetik bir görüş ve anlayış oluşturmalarında yatmaktadır. Anadolu insanının bu öğretiyi benimsemesinde temel etken, onların sentezlediği bu oluşumun inanç, sevgi ve hoşgörü üçgenini içinde barındırıyor olmasından kaynaklanmaktadır.

Her ne kadar dil, üslup ve sanat yönüyle farklı görümler de bu iki büyük Türk mutasavvıfı; coşkulu bir ilahi aşk ve cezbe hâline dayanan Horasan Melamîliği mektebinden gelen bir anlayışı yansıtmış, İbn Arabî'nin Vahdet-i Vücud anlayışını duru, saf ve anlaşılır şekilde işlemişlerdir. Onlar, içlerindeki ilahi aşk coşkusu en sade ve zengin hâliyle terennüm ettirmişlerdir. Onlardaki muhabbet, hoşgörü ve saygınlık, halk tarafından da kabul görmüş ve günümüzde de karşılık bulmaya devam etmektedir.

Türk kültür coğrafyasında XII. yüzyılda Ahmet Yesevî'nin öncülüğünde Orta Asya'da doğan tasavvuf hareketi, XIII. yüzyılda Anadolu'ya ulaşmış; Anadolu'da Mevlana ve Yunus'un sentezi ile bütünleşmiştir. Ahmet Yesevî, İslam'ın manevi yönüne, sevgiye ve kısmen de Melamîlik anlayışıyla öne çıkarken; Mevlana ve Yunus ise tevhidi esas alan Vahdet-i Vücud sistemine ilaveten ilahi aşkı, coşkun ve kendinden geçmiş bir şekilde yaşamaya dayalı Melamî-Kalenderî anlayışla tasavvufi

düşüncelerini zenginleştirmişlerdir. Bektaşiliğin oluşumunda etkin rol oynamış Hacı Bektaş-ı Veli'nin anlayışı da dâhil edildiğinde Türk tasavvufu, “Tanrı’yı aşkla sevmekten kaynaklanan sûfi hümanizmi” formunda karakteristik yapıya kavuşmuştur (Ocak, 1996: 116).

İçselleştirilmiş İslam: Tasavvuf

Tasavvuf anlayışına göre akıl, bilginin tek kaynağı değildir. Gerçeklik görünenin de ötesindedir; bu nedenle akıl bu noktada çaresiz kalmaktadır. Bu aşamada aklın devre dışı bırakılarak Allah'ın insana özgü bir lütfu olan hissiyata yani gönle yönelmek başlıca amaç olmalıdır. Bu yapıldığında insan, kalbinin en hassas noktasına kadar hakikati, dolayısıyla marifet bilgisini idrak edebilir.

Tasavvufun ortaya çıkışı, bezm-i eleste dayandırılmaktadır. Allah, Âdem'i yaratmadan önce “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” diye sormuş ve ruhlar “Kâlu Belâ”, “Evet, Rabb'imizsiniz.” diyerek onaylamışlar. Allah'ın Âdem'i yaratması ile ruh, ten kafesine hapsedilmiş; bu dünyaya sevgiliden ayrılan bir parça olarak gelmiş ve gurbeti yaşama durumuna geçmiştir. Sûfiler, bu ayrılık sürecini ilahi sevgiliye yani Allah'a derin bir yakınlık duyarak atlatmak istemekte; her an elest bezmi sürecini akıllarında bulundurarak ruhlarını Allah'a yönlendirmeye çalışmaktadır. Bu yönelişte, içlerindeki derin sevgi ile ruhun doygunluğunu sağlamak isterler. Ruhun doygunluğu ise gelip geçici olan bu dünyanın isteklerinden vazgeçmek, nefisle mücadele ederek kötülüklerden uzak durarak kalbin saflaşmasını sağlamak ve her an zikirle meşgul olarak yaratıcıyı gönülde tutmakla elde edilir. Akıl değil, gönlüdür söz konusu olan. Gönlün söz konusu edilmesi de tüm yaşantılarda aşka bağlı hâllerin oluşmasına sebebiyet vermektedir.

“Tasavvuf, her şeyden önce bir “hâl” ilmidir, hâl ise Hakk'tan kalbe gelen bir his, heyecan ve manadır” (Schimmel, 2004: 116). Yani insanın manevi yaşantısını esas alan; sevgi, hoşgörü, sabır gibi soyut kavramlar üzerine kurulu durumlar silsilesidir. Mutlak varlığın sırrına kal (söz) ile değil, hâl ile ulaşılır. “Hadiste de belirtildiği gibi ‘Hâl, kal ile bilinmez.’ İlahi vücudun sırrı, akli bir kelam ve terimler silsilesi ile anlatılamaz. Bunun içindir ki mutasavvıf, irfan makamına inerek hakikati ima ile yetinmiştir” (Tatçı, 2019: 19).

Hakikati, hâl ile kavramak önemlidir. Tasavvuftaki bu kavrayış, tamamen gönül gözüne dayanır. Marifet, gönlün hakikati bulmasıdır. Hakikat ise tefekkür, tevekkül ve teşekkürle kavranır. Ses olarak da birbirine yakın olan bu kavramlar; her şeyde Allah'ı görme ve düşünme, onu yaşama; ne gelirse gelsin onandır diyerek tüm belalara katlanma ve sevgisini lütfedeceğine dair ona güvenme; yine onu sonsuz şükür ve zikir ile yâd ederek hiç akıldan çıkarmamayı gerektirir. Tüm bu anlayış gösteriyor ki tasavvuf tamamen içsel bir sistemdir. Yaratıcıyla ilgili yaşanan ve hissedilen her şey, her türlü bilgi; sûfinin gönül hazinesinde, kalpte saklıdır. Bu hazineye ulaşma şekli, zamanı, hazinenin niteliği ve saflığı her sûfinin hâl durumuna göre değişmektedir.

Burada “içsel” sözcüğü bizleri sûfilerin tamamen dinden kopuk, ayrı düşünen bireyler olduğu yargısına ulaştırmamalıdır. Onlara göre; bâtına ulaşmak için önce zâhiri bilmek lazımdır. İyi Müslüman olmayan, iyi mutasavvıf da olamaz. Onlar, Tanrı buyruğu ile tasavvuf neşesini, ince bir ahenkle uzlaştırmışlardır (Kabaklı, 2008: 242-243). Dergâha bile kabulün ilk koşulu, dinin şeriatta buyurduğu emirleri ve iyi bir mümin olmaya yönelik gerekleri yerine getirmektir. Şer'i yönden olgunlaşmamış bir kimsenin, tarikat yolunda Allah'a ulaşması mümkün değildir. Bu nedendir ki İslam'ın temel kaideleri, tasavvuf ehlinin çıkış noktası olmuştur.

Mutasavvıflar, manevi olarak kapalı ve toplumdan kopuk bir yaşayış düzenine sahip gibi görünseler de onların yaptığı, kendilerini dinden soyutlamak değil, mecazî ve çeldirici olan bu dünya hayatından uzaklaşmaktır. “Sûfi terbiyesinin bütün gayesi, insanın nazarını kendi içine çevirmesi ve orada hakiki bir ‘mücâhede’ neticesinde Allah'ı yani vahdeti aksettirebilecek cilalanmış bir ayna bulmasıdır” (Ülken, 2013: 101).

Mutasavvıfların tek farkı; bireyin maneviyatından, salikin seyr ü sülûk yolundan kaynaklanan yeni bir yaklaşım ortaya koymalarıdır. Modern çağdaki “Seven ne yapmaz?” sözü tasavvuftaki “muhabbet” söyleminin etkisini ve her şeye niçin katlanıldığını, niçin dünyadan böylesine vazgeçildiğini göstermesi açısından önemlidir. Neticede tek bir amaç vardır: İlahi sevgiliye ulaşmak. Söz konusu

vuslat olunca âşık yolun gerisine bakar mı hiç? İşte sûfilerin odak noktasını teşkil eden anlayışı burada aramak mümkündür.

Mutasavvıflar açısından sevgili dışındaki her şey anlamsız olduğundan onların hayatlarında “dış” a ait unsurların pek bir önemi yoktur. Çünkü bu dünya hayatına dair her şey geçicidir, ruhun hapsedildiği bedeni de dünyevi şeylere mahkûm etmek gereksizdir. Önemli olan ruhtur; çünkü ruh sıldadır, vuslatı beklemektedir. Bu anlayış doğrultusundadır ki aşkın tam tezahürü ve sevgiliye ulaştırın yolun bir gereği olduğu için az yer, az uyur ve az konuşurlar (Kara, 1992: 31). Yemek, bedeni besler; beden ise geçicidir, çok doyurulursa nefsanî duygulara yenik düşülebilir. Uyku da sûfinin zamanından çalar, ilahi sevgiliye yaklaşımda ve onunla bütünleşmede zaten az bir vakti varken uyku bu vaktin zayı olmasına sebebiyet verir. Sevgili, ne kadar yaşanır ve ne kadar zikredilirse ona ulaşma yolunda da o kadar yol alınır. Kalbinde her daim bu sevgiyi canlı tutmasını sağlar.

Allah’a ulaştırın yolda emin adımlarla yürümek isteyen sûfi uyanık olmak zorundadır. Uyanıklık ise zühd, riyazet, tevekkül, fakr, sabır, şükür gibi aşamaları başarıyla geçmekle mümkündür. İşte bunları başarabilen sûfi; hedefine giden yolda ilerlemeyi sağlayabilecektir. Onun için önemli olan; dış yani beden ve dünya kalıbı değildir; kendi gönül harabesidir. Tüm hazineler, harabelerde saklı olduğuna göre kalbini de bu dünyanın insanı aldatan çirkinliklerinden ne kadar temizlerse gönül bu zorlu yolda yıpranacak, dolayısıyla eskiyecektir; ama aynı zamanda olgunlaşıp zenginleşecektir de. Harabe hâline gelen gönül ilahi sevgilinin bahsettiği sevgi hazinesine ulaşacak ve bu hazine onu tevhide götürcektir (Schimmel, 2004: 206).

Tevhide götürcek yoldaki ilk adım, amelî yaşayışa ve dinin kesin emirlerine uymaktır. Dergâha girecek müritte ilk bu özellik aranmaktadır. Schimmel (2004: 24)’e göre bu, iradi bir tiptir. İçsel yöndeki asıl tip ise irfani tiptir; Allah’ı derinlemesine tanımak isteyerek O’nun tecellilerinin derecesini anlamaya çalışır. Bu anlamlandırma, onu her an biraz daha ileri götürcektir. Deniz metaforuyla ifade edilecek olursa Allah sevgisinin en derinlerine sirayet edebilmek gerekir. Burada “iç” sözcüğü bile yetersiz kalmaktadır; çünkü sûfinin yaşayışı, için de ötesinde çok derindedir. Sığ bir derinlik değildir bu; her an daha da içine çeken bir aşk girdabıdır. Sûfinin kendini kaybetmesi de bu yüzdendir.

Burada içsel yaşantının kaynağı olarak “Kendini bilen, Rabb’ini bilir.” sözü hatırlanmalıdır. Sûfler, yıllarca bu sözden hareketle kendi benliklerine dönmüş, nefisleriyle mücadele edip kendilerini Allah’a ulaştırmaktan alıkoyan her şeyi geride bırakarak manevi bir yolculukla Allah’a ulaşmak istemişlerdir. Kâinatın özü olarak kabul edilen ve Allah’ın bir parçası olarak yaratılan insanoğlu, bu kutsiyete uygun bir şekilde içe bakmalı, iç dünyasını zenginleştirmeli ve aşk duygusuyla ilahi sevgiliyi arzulamalıdır. Kişinin içindeki bu değişim, onu son aşamada Allah’a kavuşturacak olan fena ve beka makamına götürcektir (Kara, 1992: 44).

Şeriat kurallarının kesin hükümlerine rağmen tarikatların oluşması da bahsettiğimiz bu manevî deneyimlenme süreciyle yakından ilgilidir. Kitapta ve hadislerde belirtilenler, bireyin bu dünyada neleri yapması, nelerden uzak durması ve nasıl yaşaması ile ilgilidir. Bu emirler, herkes için kesindir. Ancak sadece emirleri yerine getirerek yaşamak dinden ziyade insan için manevi bir doyumluk oluşturur mu? Burada tarikatlar devreye girmiş; Allah’a ulaşmanın yollarını, dindeki emirlerin manevi yorumlarla zenginleştirilmesine yönelik edep, erkân ve öğretiler oluşturmuşlardır. Allah’a giden yolların sayısı, insanların nefesleri kadar çoktur” gerçeği (Schimmel, 2004: 303) tarikatların oluşumunda bir etken olarak düşünülebilir. Şu ya da bu yoldan gidilmesi önemli değildir; önemli olan amaca ulaşmaktır. Amaç ise bellidir: Allah’ın sevgisine ve rızasına layık bir kul olabilmek. İşte bu çok çeşitlilik tarikatların oluşumlarını hızlandırmış, tasavvufun tarikat şemsiyesi altında değişik şekillerde yaşanarak yaygınlaşmasını sağlamıştır.

Tasavvufun başarısındaki “hikmet”

Tasavvufun sırrı Mevlana Celaleddin-i Rûmî’nin de ifade ettiği şekilde her şeyin özü ve her şeyin önünde olan aşkı yatmaktadır. Dinin şer’i boyutu yaratıcı ve kul ilişkisini gerektirirken; tasavvufi yönü ise âşık-maşuk ilişkisini öne çıkarmaktadır. Bu durumda güç ve hâkimiyetten ortaya çıkan korku ve zorunlu itaatin yerine; sevgi ve güzellikten ortaya çıkan aşk ve ümit geçmektedir (Pourjavady, 2019: 229). Âşık, maşukuna yine köle olur; ama bu kez korkuyla değil aşkla; severek, isteyerek, hissederek. Tasavvufun sırrı ve hikmeti de buradadır. İnsanoğlu doğası gereği korkuyla değil sevgiyle

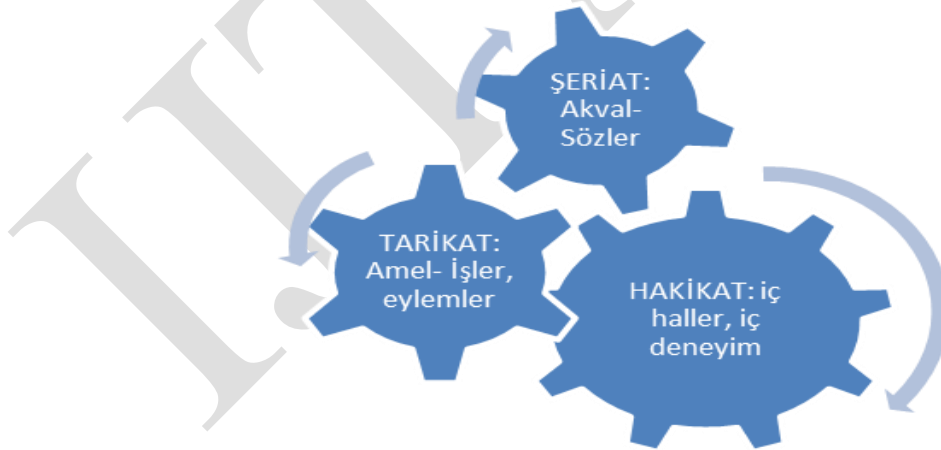
hareket ettiğinde daha iyi güdülenebilir. Bu güdü, aşk ile canlanır, bir amaç hâline gelir: İlahi ve sonsuz bir amaç. Allah'tan bir parça olan ilahi ruh, nereden geldiğini, Allah'ın bir parçası olarak ne yüce olduğunu hatırlamakta, bundan dolayı kafesteki bir kuş gibi beden içinde çırpınmaktadır. İnsan bu çırpınışları duyar da ten unsurunu eritirse hürriyetine kavuşarak evvelce tanıdığı ilahi vatanına tekrar yükselecektir (Kabaklı, 2008: 255). Beden unsurunu eritmek ise tarikat yolunun manevi çizgisini aşkla takip etmekten geçmektedir. Bu yolun temeli de özü de çıkış noktası da varış noktası da aşktır.

“İslam medeniyetinde tasavvuf cereyanı bütün fikir hareketleri arasında en fazla aktif olanı; içtimai hayat üzerinde en fazla tesir edenidir. Bundan dolayı tasavvuf tarihi, birçok siyasi inkılabların içerisine karışarak bizzat İslam tarihinin manevi tezahürünü almıştır” (Carre de Vaux, 1926; akt. Ülken, 2013: 95). Tasavvufun “insan” ve “sevgi” odaklı yönü, bu manevi canlılığı taze tutmuş, tekkelerin ve dervişlerin, halkın yaşamında inanç, sanat, sosyalleşme, manevi rehberlik, düşünüş gibi noktalarda öncülük etmesi tasavvufun yayılmasında etkili olmuştur. Halk; merkezine sevgiyi, hoşgörüyü koyan ve ihtiyaç duyduğu manevi doygunluğu sağlayan bu yapıyı benimseyerek yaşamının her noktasında bu anlayışı geçmişten günümüze devam ettirmiştir.

Tüm bu noktaların yanında Ahmet Yesevî'nin Horasan Melamîliğinden aldığı derin tasavvuf kültürü, onun söylediği “hikmet”lerle şekillenmiş, sonrasında bir tarikat halini alarak Hindistan ve Anadolu'ya uzanan bir çizgide sûfluk sisteminin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Onun hikmetlerinde ve temel felsefesinde yukarıda bahsettiğimiz anlayışı bulmak mümkündür. Tasavvuf hareketi, Türk kültür coğrafyasında Ahmet Yesevî'nin “hikmet”leri ile geniş bir ivme yakalamış; Anadolu coğrafyasındaki değişik ekollerin etkisiyle Mevlana, Yunus Emre gibi mutasavvıfların da katkılarıyla canlılığını korumuştur.

Şeriat, tarikat, hakikat ve marifet ekseninde tasavvuf

Sûfiler, tasavvufun İslam hukukuna (şeriat), tasavvufi yola (tarikat) ve doğruluğa (hakikat) göre üç anlamından söz etmektedir (Schimmel, 2004: 35). Bu sınıflandırmada sûfinin başlangıç noktasını, gideceği güzergâhı ve ulaşacağı noktayı görmek mümkündür. Dinin emrettiği şekilde kendi manevi yolunu izleyen sûfî, ilahi sevgiliye ulaşarak yolculuğunu tamamlayacaktır. Bu üç kavram, tasavvufta birbiriyle uyumlu çalışan dişliler misali birbirinden ayrılamayan halkalar dizisidir.

Şekil 1. Tasavvufun üçlü halkası

Schimmel (2004: 115)'in belirttiği gibi şeriat, tasavvuf için bir ana caddedir; tasavvuf ehlinin yaşayacağı tüm aşamalar, bu yoldan çıkan tâli yollardır. Şeriat yoluna girilmedikçe tasavvufi deneyim yaşanmaz, sonuçta tarikatın da bir anlamı kalmaz. Bu yolların tamamını kapsayan şey ise hakikattir. Yolların güzergâh çerçevesi hep hakikatten oluşmuştur; yani yaratıcıdır. Sûfinin temel gayesi, bu hakikat çerçevesine ulaşıp marifet gösterebilmek, ilahi varlıkta kalıcılığı sağlamaktır. Tasavvufun “Şeriatın zâhirine riayetle zâhir hükümlerini bâtında görmek ve bâtınını riayetle bâtın hükümlerini zâhirde görmek” tanımı da bunu göstermektedir (Öngören, 2020: 120).

Tasavvufta yokluğa talip olmak önemlidir. Sûfilik yolunu tamamlamış olan “derviş”, Farsça’da ‘kapı eşiği’ anlamına gelir. Eşik, bir kapıdan içeriye girmeye vesile olduğuna göre, dışarı şeriat, içeri hakikat kabul edilir (Tatcı, 2019: 99). Şeriatın hakikate varış noktasında tarikat devreye girmekte, sûfi yokluğa doğru gittiği bu yolda dünyaya ait tüm varlığı geri plana atmakta; dünyadan bu soyutlanmışlık, onu her adımda yokluğa, yani ilahi sevgilide varlığını eritmeye bir adım daha yaklaştırmaktadır. Levend (1971: 172)’in ifadesiyle şeriatın gereklerini yerine getiren insana tarikat; tarikatın gereklerini yerine getiren insana hakikat; hakikatın gereklerini yerine getiren insana ise “marifet” kapısı açılır. Birbirine geçen ve tüm kapıları birbirine açılan bir sistem çıkar karşımıza. Tasavvufun temel anlayışı, bu kapıların hiç kapatılmadan birbirlerine daima açık tutulmasıdır.

Ancak bununla birlikte şeriat, tarikat ve hakikat noktasında kurum bazında iki temel zıtlık ortaya çıkmaktadır: Medrese ve tekke. Medreselerdeki âlimler, akli ve Allah’ın belirttiği kesin bilgileri esas alırken; tekkelerdeki sûfiler ise tarikat ve hakikat yolunu tercih etmekte, tefsir ve te’vil anlayışlarındaki farklılığa dayanan ihtilaflar ortaya çıkmaktadır (Köprülü, 2011: 152). Tasavvufta ilgili medrese ve tekke arasındaki ayrışmayı şematik olarak şu şekilde göstermek mümkündür:

Şekil 2. Medrese ve Tekkenin tasavvuf yaklaşımı

Şemada da görüldüğü üzere medrese ve tekkenin tasavvufta bakış açıları ve yaklaşımları birbirinden farklıdır. Medrese ehline göre yukarıdaki ilk üç basamağa layık olanlar cenneti hak etmişken; tasavvuf ehline göre bu üç basamağın gereğini yapmak, Allah’ın sevgisini kazanmak demektir. Onların medresenin öne çıkardığı Allah’tan cennet isteği ya da cehennem korkusu gibi durumları yoktur; tek istekleri, Allah’ın sevgisine mazhar olabilmektir. Bunu başarabilenler, son basamakta belirtilen marifet bilgisine vakıf olacaklardır.

Vahdet-i Vücûd anlayışı

Sûfilerin ilahi güzelliği başta insanda olmak üzere kâinatın her yerinde aramaya başlamaları ve Allah’ın dünyadaki yansımalarını/izlerini yakalamaya yönelik düşünceleri, Vahdet-i vücûd nazariyesi ile somutlaştırılmaya çalışılmaktadır. Tasavvufun Mevlana ve Yunus Emre’de gördüğümüz şeklini alması ve hoşgörü odaklı bir öğretiyi hâline gelmesi Vahdet-i vücûd anlayışı ile gerçekleşmiştir.

Mutasavvıflar; birliği, Allah’ın bu dünyaya yansımış çokluğunda (kesret) bulmuştur. Bu, çoktan Bir’e götüren bir bulgudur. Bunun içinde aşkın verdiği zevk ile her şeyde O’na şahit olma ve O’nu görme durumu söz konusudur. Kur’an’da “Nereye dönerseniz dönün, Allah’ın zâtı oradadır.” (Kur’an, 2: 115) ve “Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O’nu tesbih eder; O’nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihini anlayamazsınız. O hâlimdir, bağışlayıcıdır.” (Kur’an, 17: 44) buyrulmuştur. Tecelli anlayışında Kur’an’daki bu ayetler, sûfilerin çıkış noktası olmuş ve söz konusu tesbihin anlaşılması istenmiştir. Kesret yani çokluk, her bir parçasıyla Allah’ın tezahürüdür. Sûfiler; varlık evreninde hep bu bakış açısına sahip olmuş; böylece her şeyde Allah’ı görmeyi, Allah’ın kâinattaki yansımalarını hissetmeyi amaçlamışlardır.

Vahdet-i vücûd nazariyesine göre yeryüzünde ne varsa Allah'ın birer tecellisidir, asıl vücûd tek olsa da çoklukta kendini göstermektedir. Bu çokluğun her zerresinde O'nu görerek O'na ulaşmanın yolları aranmalıdır. Tasavvufi anlayış, Vahdet-i vücûd nazariyesi bağlamında tecelli anlayışını deniz, dalga, gölge ve ayna gibi çeşitli teşbihlerle izah etmektedir. Örneğin ayna teşbihine göre Allah yokluk aynasına sınırsız renk ve şekiller olarak yansımıştır. Aynalarla dolu bir mekânda bir insan bulunsa aynalara binlerce görüntü yansır. Allah karşılıklı konmuş yokluk aynasında bakan bir varlık gibidir. Bu karşılıklı aynalar, ortadaki varlığın binlerce görüntüsü gibidir. Ortadaki insan aynaların önünden çekilirse aynalar boş kalır. Allah ile yaratılmışlar arasındaki ilişki, böyle bir temsile dayanmaktadır. Tanrı, bir an için tecelli etmemeyi dilese aynadaki bütün varlıklar ortadan kalkar. Salikin gittiği yolda, bu tecellilerin farkına varmak, sağlam bir şekilde ilerlemenin gereğidir (Genç, 2017: 121).

Dünyadaki gerçek varlığın sadece Allah olduğunu; Allah dışındaki varlıkların ise gerçek varlık olmadığını; çünkü onların bir başka varlık tarafından var edilmesiyle vücud bulunduğunu savunan bu anlayışla ilgili eleştirel yaklaşımlar da görülmektedir (Kara, 1992: 45). Oysaki durum farklıdır. Nitekim Allah'ın "Bir" olması değişmez; sadece o "Bir"liğin yansımaları ve bunların farkında olma; bunlardan hareketle ona ulaşma durumu söz konusudur. En büyük sanatçı olan Allah, eserini, insanı ve kâinatı yaratarak ortaya koymuştur. Gazali'nin eserden sahibine geçiş olarak nitelediği bu anlayış, eserin iyice tahlil edilmesiyle nitelik kazanmaktadır (Levend, 1971: 175). Sûfiye düşen Allah'ın yarattığı ve gelip geçici olan kâinata dair her şeyde Onun yansımalarını yakalayarak onu anlamlandırmak, ruhuna sindirmek olmalıdır.

Vahdet-i vücûdu iki şekilde anlamak mümkündür. Birincisi varlığın bir olması, ikincisi bu birliğin itibarî veya müşahedede değil dışta ve gerçekte bulunmasıdır (Demirli, 2020: 431). İlk kısımda şeriat ehlinin savunduğu tevhit görüşü; ikinci kısımda da sûfilerin benimsediği yol vardır. Burada dış ve gerçek noktası; insan ve doğa üzerinde bulunmaktadır. Allah'ın insanı kendi özelliklerini yansıtarak yarattığı düşüncesi sonucunda insan, hem Allah'ın mükemmel yönünü biraz da kendinde aramalı, hem de kâinattaki diğer varlıklarda güzelliğin sırrını çözmeye yönelik girişimlerde bulunmalıdır. Yaratıcının varlığını her şeyde görmesi, her an onunla dolu olarak içindeki sevgiyi derinleştirmesinde etkili olacaktır.

Melamîlik

Türk kültüründe tasavvuf yaklaşımının temelinde yer alan anlayışlardan biri de melamîlik olmuştur. "Kınama" anlamına gelen Melamîlik, dünyayı hiçbir şekilde umursamadan, insanların kınamasına aldırmadan yaşamayı; ibadetin zoraki ve korkuyla yapılan boyutunu değil de sadece Allah'a götüreceği, ruhu arındıracak yönlerini esas almaktadır.

Melamîlik, bir tarikat olmayıp tüm tarikatların beslendiği bir kaynaktır. Sonraki dönemlerde kısmen farklılaşarak içinden Kalenderilik adı verilen ayrı bir anlayış ortaya çıkmıştır. "Kalenderilerin hepsinde bulunan ortak zihniyet; dünyevi olan her şeyi arkaya atmak, ona ihtiyaç duymaktan olabildiğince kaçınmak; yalnız ilahi aşkı önemseyerek İslami emir ve kaideleri bu açıdan değerlendirmektir" (Ocak, 1992: 5). Bu anlayışı Mevlana, Yunus Emre ve onlardan sonra gelen mutasavvıflarda da görmek mümkündür. Tasavvufî düşünüşün zenginleşmesini sağlayan bu anlayış ve yaşayış tarzı; sonraki dönemde tarikatların birçoğunu etkilemiştir. Tarikatlar, sadece ayinlerin farklılığı, âdab ve erkân noktasında birbirlerinden ayrılmışlardır. Türk tasavvufunun gelişmesinde Horasan Melamîlik mektebinden gelen Kalenderi dervişlerinin etkisi olmuş; Melamîlik, İslam ve Türk coğrafyasında sûfilik ana damarlarından birini teşkil etmiştir (Ocak, 1992: 255-256).

Türk edebiyatında tasavvuf

Tasavvufun güzel sanatlar içinde en fazla temasta olduğu sanat dalı, edebiyattır. Edebiyat; duygu, düşünce, hayal ve inanışlar olmak üzere merkezine "insan"ı almaktadır. Tüm sanat dallarında olduğu gibi edebiyatın da temelinde güzeli yakalamak, var olanı estetik bir şekilde yansıtmak amacı yatar. Söz konusu olan "insan"dır; yansıtılmak istenen ise "güzellik". Tasavvufta da temel özne "insan"dır ve "insanın güzellik" arayışı burada da söz konusudur.

Köprülü (2011: 154), sûfilerin asıl şairlerden alıp tasavvufi bir manada kullandıkları timsali ifadenin şiir için çok münasip ve zengin bir vadi olduğunu belirtmektedir. Zaten sûfinin içindeki hissiyatın

günlük konuşma diline sığması mümkün değildir. Sûfî şairler, gerçek hayattaki nesnelere kendi anlamlarının da ötesine taşıyarak, yaşadıkları metafizik tecrübeyi yansıtmaktadırlar. Nasıl ki fena ve bekaya giden yol, derin bir sezgi ve duyuş gerektiriyorsa şiirin de zahiri anlamının dışında batını anlamının olması gerekir. Sözün de ötesinde olan bu durumu Altıntaş (1990) şöyle açıklamaktadır: “Mutasavvıfın yaşadığı manevi deneyim; tahammül sınırlarının üstünde sırlarla, hikmet ve tecellilerle doludur. Bu manevi tecrübe ile mutasavvıf, ruhunun tahammül gücünü dener. Kelimeler, günlük lisan, bu yükü taşıyamıyorsa o zaman şiir bu görevi üstlenir” (Altıntaş, 1990: 81). Bazen bir sözcük bile sūfinin iç dünyasındaki dalgalanmayı ve tasavvufun hissiyata dayalı sır dünyasını aktarabilmektedir. İnsan, bilip gördüğü ve tanık olduklarını söz ile anlatır; fakat bilmenin görmenin ötesinde bir durum olan fena ve beka hâli içinse şiirin imgesel ve çağrışım dünyasından yararlanmak bir ihtiyaçtır. Bu yüzden tasavvufun en derin ifade şekli, şiirde ortaya çıkmıştır, denilebilir.

Divan şairleri de şiir dünyalarının arka planında tasavvufi düşüncüyü yansıtmışlardır. Levend (1971: 182), divan şairlerinden tasavvufi anlayışı benimseyenlerin bu etkiyi büyük bir içtenlikle eserlerinde belirttiklerini; öteki şairlerin ise ancak buldukları devrin modasına uyarak tasavvufi düşüncelerden ilham almakla yetindiklerini aktarmıştır. Bu durum; soyut, toplumdan ve mistik boyuttan uzak kabul edilen divan şiirinde bile tasavvufun geniş kabiliyet alanını, divan şairlerinin zihniyet dünyalarında tasavvuf kültürünün yansımalarını göstermektedir.

Divan şiirinde birçok çözümlemeye İslami esaslara, İslam tarihine ve tasavvuf terimlerine başvurmak gerekir. Metnin içyapısı ve anlam dünyası, somut kavramlarla sembolize edilmiş olsa da bu anlamın ötesinde tasavvufi düşünüşün izleri yakalanabilir. İktibas, telmih ve mecaz noktalarında kaynak olarak doğrudan tasavvufi düşünüşe başvurmak elzemdir. Medrese kültürüyle yetiştiği bilinen divan şairleri, din ve tasavvufun zihniyet yönüyle geniş yer tuttuğu bir toplumda bu kavramlara elbette ki kayıtsız kalamazdı. Dinden tamamen kopuk, soyut bir edebiyat meydana getirdiklerini düşünmek ise anlattıkları remiz, mazmun ve terimlerin hakiki anlamlarının farkına varılamaması ile ilgilidir. Andrews (2012: 81-111), “Tasavvuf ve Dinin Sesi” başlıklı yazısında klasik şiirde bireyselliğiyle tanınmış, soyut ve mecazî özelliğiyle öne çıkan gazel türünün tasavvuf örüntüsünü net bir biçimde ortaya koymuş; şiire damgasını vuran dünyevilik, uhrevilik, batınilik ve duyusalılık karışımının Osmanlı toplumundaki bir hayatın yansıması olduğunu belirtmiş; tasavvufi örüntüden oluşan manevi elitizmin gazel türü başta olmak üzere divan şiirinde yankı bulduğu sonucuna ulaşmıştır.

Üstüner (2008: 273), tasavvufun şiirdeki derin nüfuzunda; düşünce sınırlarını genişletmesi, terminoloji ile şiir dilini zenginleştirilmesi, tefekkür tarzının şairane tahayyüle elverişli olması, Vahdet-i vücud anlayışı ve güzellik ile aşk telakkisinin önemli bir rolü olduğunu belirtmiştir. Türk kültür hayatında görülmeye başlamasıyla kısa sürede tasavvuf, Klâsik Türk şiir diline kendi damgasını vurarak kendine has sembolik bir dil meydana getirmiştir. Söz konusu dönem şiirinin anlaşılması da büyük ölçüde tasavvufun kavram dünyası, terminolojisi ve oluşturduğu bu sembolik dil anlayışının çözümlenmesine bağlıdır.

Tasavvufun sanattaki yansımaları

Güzel sanatların amacı, insanın güzellik arayışı ve bunu etkili bir şekilde dile getirmek istemesidir. Çıkış noktasında insan vardır. İnsanın bu arayışı bazen renklerle, bazen nağmelerle bazen taşlarla bazen de sözle olabilmektedir. Bu yönüyle de sanat dalları arasındaki etkileşim kaçınılmazdır.

İlahi güzelliğin sırrına ulaşmak ve o güzellik arayışını ifade etmek, tasavvuf ehlinin amaçları arasında yer almıştır. Nitekim Ülken (2013: 93), İslam felsefesinin en orijinal tarafının onun mistik yönü olduğunu, İslam medeniyetinin ancak ‘sûfîlik’ görüşü içinde ince, sanatkârane ve derin bir vasıf kazandığını dile getirmektedir. Sûfîlerin iç dünyalarının yansıması sanatta estetik ve somut bir görünüm almış, sanatın ifade etmede yarattığı geniş imkân, sûfîler tarafından farklı formlarda değerlendirilmiştir. Ayrıca sûfîlerin özellikle Vahdet-i vücud anlayışındaki estetik görüş ve yaklaşımları, duyguların estetizme dökülürken sanata yansımasını kaçınılmaz kılmıştır.

İslam medeniyetinde güzel sanatların hâmilliğinde, onların teşvik edilmesi ve korunmasında en büyük pay, dergâhların olmuştur. “Sanatla tasavvufun bir ortak noktası vardır: His dünyası. Tekkenin aradığı yaratılış sanatkârda, sanatkârın özlediği psikolojik ortam ise tekke dedir” (Kara, 1992: 62). Buna bir de güzelliği arayış ve dile getirme isteği eklendiğinde ikisi arasındaki bütünlük ortaya çıkmaktadır.

Sûfiler, içlerindeki sevgi pınarını sanatın estetik gücüne dökmüşler; her an Allah'ı tefekkürle geçirdikleri yoğun his dünyasını sanatla ifade etmişlerdir. Hissin dışı vurumu, güzel sanatların tasavvufun beslenmesine zemin oluşturmuştur.

Edebiyatın haricinde tasavvufun tarihsel süreçte belki de en çok ilişki içinde olduğu sanat dalı musikidir. Her şeyin de ötesinde surelerin belli bir ezgiyle okunması, ezanlardaki makamlar; bize dinin içinde musikin ne kadar yer ettiğini göstermektedir. Mistik bir deneyim olan tasavvufta da birey; musikin harekete geçiren, coşkunluk yaratan yönünü kullanmıştır. İlahilerin, nefeslerin, deme ve deyişlerin belli bir ezgiyle okunması; Mevlevî ayinlerinde neyin mistik sesi, klasik edebiyatta kasidelerin, tevhit ve na'atların belli bir nağmeyle seslendirilmesi; tasavvufun musiki ile bağını ortaya koymak için somut verilerdir. Allah'a ulaşmada lirizmi yakalayabilme adına musikiden yararlanıldığını; şiirdeki söz gücünün yanında musikin de ezgi ve tını yönüyle etkilerinin hissedildiği açıktır.

Estetik kurallara bağlı kalmayarak ölçülü, güzel yazı yazma sanatı olan hüsnühat, rağbet gören güzel sanat dallarından biridir. Hatta tekkede verilen eğitimlerden birinin de hat eğitimi olduğu bilinmektedir. Kur'an ayetlerinin, besmelenin ve hadislerin sülüs, kufi, ta'lik, nesih gibi çeşitli yazılarıyla estetik bir şekil alması bir gelenek olmuştur. Hat sanatının yanında mimari de tasavvufun ilişkili olduğu bir diğer sanat dalı olarak dikkat çekmektedir. Tekkelerin kendine has bir mimari yapısı vardır. Mimari estetik, tekkelerin mistik havasına uygun olarak yansıtılmıştır.

Kur'an ayetlerinin, hadislerin, sûfiyane şiirlerin arka planlarının süslenerek güzelleştirilmesi tezhip sanatıyla mümkün olmuştur. Yazmalarda tezhip, estetik bir motif olarak kullanılmış, dini ve edebî eserlerde süsleme unsuru olarak devam etmiştir. Ayrıca sûfi yaşayışına ve tekke hayatına dair minyatürler de bu anlayışın ifadesini bulduğu bir diğer sanat dalıdır. Eskilerin tabiriyle raks etme olarak adlandırılan ritmik ve estetik hareketler de eski zamanlardan günümüze insanın ruhi coşkunluğunu ifade etmesini sağlamıştır. Tasavvufta özellikle Mevlevî ayinlerindeki sema gösterisi, zikirlerdeki baş ve beden hareketleri; bu ilişkiyi ortaya koymaktadır. Tasavvufun tüm bu sanat dallarıyla etkileşimi, sufinin benliğinde yaşanan coşkunun dışı vurumu, güzellik ve estetik bakımlarından somutlaştırılmasıdır.

Tabi ki Anadolu'nun Türkleşmesi sürecinde Selçuklular tarafından sanata verilen değer günümüzde hâlâ kendini kanıtlamaktadır. Özellikle mimari başta olmak üzere müzik, hat, minyatür, tezhip, çini gibi birçok sanat dalı bu dönemde kültürel bir zenginlik olarak devam etmiştir. Cami, külliye ve medreseler gibi mimari özellikli yapılarda hep bu sanat dallarının akislerini bulmak mümkündür. Bu sanat dallarının gelişmesinde sadece tasavvuf kültürünün etkili olduğu tabi ki söylenemez. Kaplan (2005: 17), Türkiye'de ve İslam ülkelerinde gelişen mimarî ve diğer güzel sanat eserlerinin içinde, yaşanan zaman ve mekân kendilerine has şekil, mânâ ve hayallerle süslerken temel etken olarak İslam dininin rol oynadığını dile getirmektedir. Kaplan'ın bu görüşünden hareketle İslam'a dayalı bir anlama, yorumlama ve yaşayış tarzı olan tasavvufun da güzel sanatların gelişiminde rol oynayacağı aşikârdır. Bu bağlamda Selçuklularla başlayan sanat anlayışı, tekkelerin içinde de karşılığını bulmuş; tekke hayatındaki mistik yapı ve eğitim, güzel sanatlara ilgiyi daima canlı tutmuştur. Bu durum, Osmanlı döneminde de gelişerek devam etmiştir.

İlahi aşk terennümüyle oluşturulmuş mısralar, ney eşliğinde ve sema gösterisiyle canlılık kazanmış; Allah aşkı; sözün, ezginin ve hareketin güzelliğiyle gönüllerde büyük bir coşkunlukla hissedilmiştir. Tekkelerin gönül terbiyesi mektebi, güzel sanatlar akademisi, bilgi ve iletişim merkezi, spor alanı, şifahane; siyasi, askeri, içtimai ve sosyal ahlakın, birlik ve beraberlik ruhunun ilmek ilmek işlendiği yuvalar olması; güzel sanatlar da dâhil tasavvufun nasıl bir zeminde ilerlediğini göstermesi açısından önemlidir (Yılmaz, 2007: 25). Nitekim tekkeler, çok yönlü özellikleriyle halkın uğrak merkezi olmuş, kültür hayatının canlılığının korunmasında önemli bir rol oynamıştır.

Tasavvufun toplumsal ve pedagojik yönü

Günümüz eğitim sistemi de dâhil olmak üzere öğrencinin yani bilgiyi talep edenin öncelikle öğretmeni ve dersi sevmesi temel yaklaşımdır. Öğretmenin hoşgörüsüne, tebessümüne ve iyi niyetliliğine inanan öğrenci; derse odaklanır, çalışır, çabalar ve sonuçta öğrenme dediğimiz kalıcı davranış değişikliği gerçekleşir. Otoriter ve korku salmış bir öğretmen mi yoksa anlayışlı, yanlıları hoş görüp

düzeltebilen idealist bir öğretmen mi? Sorunun cevabı bizleri biraz da tasavvufa götürecektir. Tasavvufî öğretide de müşhidin hoşgörüsü, ilahî bir amaç uğrunda iyi niyeti, müride her anlamdaki rehberliği bu soru bağlamında değer kazanmaktadır.

Öngören (2020: 120), tasavvuf düşüncesinin Allah'ın kullarını sevmesini sağlayan tövbe, temizlik, sabır, takvâ, ihsan, adalet, tevekkül gibi özelliklerin seyr ü sülûk yolculuğunda bir müşhid-i kâmil tarafından uygulandığı bir eğitim süreci olduğunu; bu eğitimde de kalbi manevî hastalıklardan kurtarma ve nefsi kötü huylardan arındırmanın amaçlandığını dile getirmektedir. Tasavvuf öğretisi de bilgiyi talep eden –ki bu ayne'l-yakin bir bilgidir- kişiyi, öncelikle sevgi izleğinde ilerletir; zor bir süreçten geçilerek de olsa ona ilahi sevgiliye layık bir yaşantının yollarını öğretir. Bir müşhidin kontrolünde gerçekleşen bu süreç uzun bir eğitim dönemidir aslında. Fakat talep edenin içinden gelmiştir, kararlılık ve sevgi kaynaklıdır. Herhangi bir korku ve baskı durumu yoktur. Her yönüyle köklü bir değişim ve dönüşüm olduğu için bireyi alarak en derin hissiyatlarda, tarifi mümkün olmayan tecrübeler yaşatır. İnsan-ı kâmil olma yolunda adım adım gerçekleşen bu değişim özünde, manevi bir eğitimden ibarettir.

Göçgün (2019: 35), Türk kültüründe tasavvufun ilahi gerçeğe akıl yoluyla değil ancak gönül yoluyla ulaşılabileceğini kabul etmiş bir felsefe ve aynı zamanda dinî bir doktrin, yani inanç öğretisi olduğunu belirtmiş; bu yönüyle de İslam mistisizmini, bütün insanlığa hoşgörü çizgisinde üstün saygı ve derin sevgi ile yaklaşan bir edep, terbiye sistemi olarak tanımlamıştır. İşte tasavvufun pedagojik yönü de burada yatmaktadır. Bu terbiyenin sufünün eğitimi boyunca temel amaç olması; Gazali, Mevlana, Fahreddin İraki gibi tasavvuf büyüklerinin bu dünyevi aşkı pedagojik bir deneyim, Allah'a taat konusunda bir eğitim olarak kabul etmeleri de bu boyutu göstermektedir (Schimmel, 2004: 309). Zira dervişler, bu eğitimi verecekleri müridlerini bulmak ve halka aktarmak gayesiyle diyar diyar dolaşmışlardır. Tasavvufun erken dönemde popüler bir cazibe merkezi olması da en çok tasavvuf ehlinin rehber-talebe ya da pir-mürid ilişkisinin bu bağlamda esas alınmasına dayanmaktaydı. Tasavvufî öğretiden bu ihtiyaç temelde halka ulaşmak için gerekli vasıtayı sağlayan bir unsur olmasının yanında mistisizmin yasaklardan, önyargılardan, alışkanlıklardan, âdetlerden ve aşırı bağlılıktan özgürlüğe kapı aralayan yönüyle de odak olmaktadır (Hudgson, 1993:229).

Dergâha giren müridin, müşhit rehberliğinde izleyeceği yol da bir eğitim yoludur. Tasavvufta bu süreç, tarikatla gerçekleşir. Tarikatın belli bir felsefesi, belli bir yöntemi vardır. Tasavvuf çizgisinde bu yöntemle ilerleyen bir birey iç huzura ulaşacaktır. Altıntaş (1990: 78) da bu iç huzurun bireye sağlayacağı faydalar arasında; dengeli bir hayat ve cemiyetin bir uzvu olarak toplumla huzurlu bir münasebette bulunmayı saymaktadır. Sûfî tarikat kapısına gelerek müşhidin rehberliğine talip olduğunda o müşhidin anlayışını benimsemiş bir topluluğun duyuş, düşünüş ve anlayış dünyasına adım atar. Bu durum, sūfiliğin toplumsallığında iç yöndür. Diğer taraftan tarikatlar, toplum içinde tekke ve zaviyeleriyle bir kurum niteliği taşıyor ve birçok konuda toplumun yaşantısında yer alan bir konum arz ediyor. Bu da dışa dönük tarafını göstermektedir.

“Mümin, müminin aynasıdır.” sözü, sūfilerin yakın çevresinin davranışlarında ve eylemlerinde kendi duygu ve hareketlerinin yansımalarını gördüklerini anlatmaktadır (Schimmel, 2004: 243). Sūfiler, toplumda kibirden uzak duran, doğruluk ve dürüstlük timsali olan, bu yönleriyle de güven teşkil eden; yardım bağlarını sağlam tutmaya çalışarak başkalarını kendine tercih eden bir çizgidedir. Bu çizginin ise elbet toplumsal bir yansıması vardır.

Herkese yardım etme, başkalarını kendine tercih etme ve elde ne varsa paylaşma psikolojisi; tasavvuf kökenli fütüvvet teşkilatının oluşmasında da temel çıkış noktasıdır. Fütüvvetin zora düşene yardım etme, insanlara ikramda bulunarak onların gönüllerini kazanma, kimseyi incitmeme, başkalarının menfaatlerini kendi menfaatlerinden üstün tutma, hataları dillendirmeyip önce kendinde arama gibi anlamlarda tarif edilmesi örnek bir davranış düzeni ve kişiliğin topluma model olmasını göstermesi bakımından önemlidir (Uludağ, 2000: 260). İşte bu anlayışla oluşmuş fütüvvet sistemi, ilerleyen dönemlerde Ahilik teşkilatının da oluşmasını sağlamış; Selçuklu ve Osmanlı dönemlerini de bu yönüyle etkilemiş bir yapıdır. Bu anlamda tasavvufun insan odaklı felsefesinden kaynaklı bir oluşum, toplumsal düzeyde ciddi bir etkiye sahip olarak günümüze kadar ulaşmıştır.

SONUÇ

Tarihin ilk devirlerinden günümüze din öğretilerinin temelinde, bireyin ruhen temizlenmesini ve doğru bir şekilde yaşamasını sağlamak amaçlanmıştır. İslam dininin özünde de ahlak sahibi, dürüst ve hak yolunda giden bir insan olma amacı yatar. Dinin mistik ve derin bir boyutu olan tasavvufun, canlılığını yüzyıllarca korumuş olması; tamamen insana ihtiyacı olduğu ruh lirizmini vermesinde ve aşkı temel alan öğretisinde saklıdır. Tasavvuf kavramının geniş etkisi, “sevgi” eyleminden yola çıkılmasında ve ilahî varlığa ulaşmak için yapılan eylemlerde aşkın esas alınmasında yatmaktadır.

Tasavvuf sistemi bir öze dönüş, özde gerçek varlığı buluş çabasıdır. Tamamen aşk, âşık ve maşuk; itaat, efendi ve köle gibi üçlemelerle bireyin özündeki sevgiyi ilahi bir amaç için açığa çıkarmayı isteyen bir öğretilerdir. Bu öğretilerdeki manevi odaklar, bireyin iç dünyasında farklı bir boyutta şekillenerek yeni bir kapı açmış; bu kapıdan içeri girenlerin hislerindeki coşkunluk edebiyat, musiki, hat, tezhip, minyatür gibi güzel sanat dallarında kendini hissettirmiştir.

Özellikle belirtmelidir ki tasavvuf, dinin kitap ve hadis boyutundan farklı bir yorum, örgütlenme ya da öğreti değildir. Hareket noktası, dinin emrettiği şekilde şeriattır. Bu temel üzerine kurulmuş, içsel bir deneyimi öngören bir yaşayış sistemidir. Ayrıca tasavvufun dini öğretmek, dini açıklamak gibi bir kaygısı da olmamıştır. Tek bir kaygı söz konusudur: O da Allah’ın insanlara lütuf olarak verdiği gönül ve dolayısıyla ruhu, Allah yolunda eğiterek onun sevgisini kendi manevi dünyasında hissederek yaşamaktır.

Türk edebiyatında da tasavvuf, geniş bir şekilde karşılık bulmuş, halk şiirinin yanında soyut ve mecazî yapısıyla klâsik şiirin anlam dünyasında da gerek içerik gerekse oluşturduğu mecazlı diliyle yoğun bir kullanım düzeyine ulaşmıştır. Yapılan mecazların, kullanılan mazmunların karşılığını tasavvufî bir yorumla çözümlenmek ancak tasavvuf kültürünün bilinmesiyle mümkün olmaktadır.

Tasavvufî öğretinin temelini insanı alması ve aslen bir öğreti olması, pedagojik yaklaşımları da beraberinde getirmiştir. Sûfiler; fikir, davranış ve yaşayışları ile topluma örnek olmuş, mürşidlik rolleriyle de topluma liderlik yaparak toplumun dini-manevi eğitiminde önemli rol üstlenmişlerdir.

Günümüz insanını tasavvufun ayrı bir tarikat yapılanması olduğu kanısına iten temel sebep, siyasi ve sosyal etkenlerde aranmalıdır. Tarikat algısının çağımızda değişmesi ve tarikatların devletin varlığını tehdit eden yapılar olarak görülmesi bu tür algılara yol açmaktadır. Unutulmamalıdır ki tarikatlar, tarih boyunca tasavvufun saf amaçlarına hizmet eden ve halkı birleştiren bir yapı olma işlevini sürdürmüşlerdir. Tasavvuf çatısı altında varlık gösteren tarikatların her biri ayrı bir usul, âdab ve erkâna sahip olsa da Allah yolunda insanların manevi bakımdan doğru ilerlemesini sağlamak amacını gözetmektedir. Tasavvuf, tarikat ekolleriyle zenginleşerek derinlik kazanmıştır. Yanlı bakış açılarıyla tasavvufu değerlendirmek ve bu yapıyı günümüz algısına mahkûm etmek, tarihsel süreçleri ve kültürel geçmişi göz ardı etmek olacaktır.

Tasavvuf her şeye rağmen temel esasları ve öğretisi ile Türk halkının kültürel yaşamında belirgin bir duyuş, düşünüş ve anlayış mekanizması olarak yüzyıllarca büyük bir rağbet görmüştür. Bu yapının içinde yer alan maddi unsurların başında gelen tekkeler, halkı birleştiren özellikleriyle eğitimden felsefeye kadar her alanda gelişime ışık tutmuşlardır. Sosyal, siyasal ve kültürel alanlarda halkın zihniyet dünyasına yerleşmiş olan tasavvuf; tarikatların anlayış ve öğretileriyle zenginleşmiş, toplumun mistik boyutta manevi temizliği ve ruh coşkunluğunu yakaladığı bir imkân olarak varlığını ve etkisini günümüze kadar korumayı başarabilmiştir.

KAYNAKLAR

- Altıntaş, H. (1990). Tasavvuf. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31(1), 73-83. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000763
- Andrews, W. G. (2012). *Şiirin sesi, toplumun şarkısı* (7.Baskı). (T. Güney, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arpağuş, H. K. (2015). *Osmanlı halkının geleneksel İslâm anlayışı ve kaynakları* (3.Baskı). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Bardakçı, M. N. (2016). *Doğuştan günümüze tasavvuf ve tarikatlar* (2. Baskı). İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Çubukçu, İ. A. (1989). *Türk-İslam düşünceleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Basınevi.

- Demirli, E. (2020) "Vahdet-i Vücüd" maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vahdet-i-vucud> (20.12.2020)
- Genç, İ. (2017). *Örneklerle eski Türk edebiyatı tarihi, giriş*. İzmir.
- Göçgün, Ö. (2019). *Türk tasavvuf şiiri açıklamalı ve yorumlu örneklerle*. Muğla: Günce Yayınları.
- Gökalp, Z. (2004). *Türkçülüğün esasları* (8. Baskı). Ünlü, M. ve Çotuksöken, Y. (Yay. Haz.). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Hudgson, M. G. S. (1993). *İslâm'ın serüveni*. C.2. İstanbul. İz Yayıncılık.
- Kabaklı, A. (2008). *Türk edebiyatı II*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Kaplan, M. (2005). *Kültür ve dil* (18.Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kara, M. (1992). *Tasavvuf ve tarikatlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kara, M. (2015). Cumhuriyetler Türkiye'sinde tarikatlar. S. Ceyhan. (Yay. Haz.). *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür içinde* (s.95-132). İstanbul: İSAM Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1993). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* (8. baskı). Köprülü, O. F. (Yay. haz.). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Köprülü, M.F. (2011). *Türk edebiyatı tarihi* (8.Baskı). Köprülü, O. F. (Yay. haz.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kur'an-ı Kerim*. (t.y.). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. Erişim Adresi: <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf> (25.02.2021)
- Levend, A. S. (1971). İslâmî edebiyatın esasları ve kaynakları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 19 (0), s.159-194. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/38363/444730>
- Ocak, A. Y. (1992). *Osmanlı İmparatorluğunda marjinal sūfîlik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ocak, A. Y. (1996). *Türk sufîliğine bakışlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öngören, R. (2020). "Tasavvuf" maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tasavvuf> (18.12.2020).
- Pourjavady, N. (2019). Tasavvuf: aşk ve barış yolu. Kara, B.Y. (Çev.). *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi*, (8), 227-235. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mizan/issue/47122/546869>
- Schimmel, A. (2004). *İslâmın mistik boyutları*. (E. Kocabıyık, Çev.). İstanbul: Kocabıyık Yayınları.
- Tatçı, M. (2019). *Aştan söyler bu dilim Yûnus Emre, Niyâzî-i Mısri ve Türk-İslâm tasavvufu hakkında konuşmalar*. İstanbul: H Yayınları.
- Tenik, A. (2017). Tasavvufî şiir poetikası. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, O (48) , 141-160. <https://doi.org/10.29288/ilted.342332>
- Uludağ, S. (2020). "Fütüvvet" maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tasavvuf> (22.12.2020).
- Ülken, H. Z. (2013). *Türk tefekkürü tarihi* (6.Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Üstüner, K. (2008). XIV. ve XV. yüzyıl divanlarında tasavvuf. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 24, 271-294. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tubar/issue/16965/177182>
- Yılmaz, N. (2007). *Osmanlı toplumunda tasavvuf sūfîler, devlet ve ulemâ*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

The acceptance and spread of Islam has affected Turkish culture in many points including language, literature and art. Historically, a new cultural structure emerged with the unification of Islam with the previous beliefs of the Turks. Sufism has also taken its place as a way of life in Turkish cultural life. The correct evaluation of this system is possible by considering social, political and cultural factors as a whole. From this point of view, the permanent effect of Sufism, the necessity of Sufism doctrine, the place of Sufism sects, reflections of Sufism in Turkish cultural life and its pedagogical aspects are discussed in our study. The main purpose of this study is to reveal the place and importance of Sufism in Turkish cultural life and its reflections in social life with a general perspective. It is a common belief that Sufism derives from the root "suf" which means "wool dress". Sufism is a spiritual doctrine that basically aims at gaining a certain ability of thinking, living and understanding. In this doctrine, love and affection are essential in seeking Allah and gaining his love and approval. It is the main purpose to live religion enthusiastically on these principles. The two main sources of Sufism are the Quran and Hadith. However, the temperament of man, the culture to which he belongs, and his style of

view are other influential factors in Sufism. The emergence of sects is also related to this situation. Sects made sense of Sufism in line with the principles of their own perception, thought and doctrine. Each sect interpreted the verses in the Quran with the theme of love for God and humanity, according to their own interpretation of interpretation. Sufis also formed their Sufi life in this direction according to the principles of the sect. The emergence of Sufism took place two centuries after the emergence of Islam. In the first period of Sufism, strict asceticism prevailed. After the 12th century, Sufism started to be organized through sects and spread over a wide geography. Ghazali's philosophical approaches and Ibn Arabi's theory of single existence have also been an important factor in the development of Sufism. In the 13th century, the Mongol invasion caused the Turks and wandering dervishes to migrate to Anatolia. When Turks came to Anatolia, they brought cultural traces of their previous lives with them. These traces have preserved their existence with mysticism. Sufism, which is the spiritual dimension of Islam, has been represented by traveling dervishes in Anatolia with tolerance, love and philosophical understanding. In the 8th century Anatolia, Sufism spread along with the sects reaching Anatolia through Andalusia and North Africa, Middle East, Central Asia and Iran geographies. Dervishes brought cultural elements from these different geographies to Anatolia, and at the same time, they started a new formation blended with the effect of pre-Islamic beliefs of the Turks. In the Turkish cultural geography, the Sufism movement was born in the 12th century, reached Anatolia in the 13th century, and showed its effect concretely in the combined system of Mevlana and Yunus Emre. The most basic aspect of Sufism is that it turns to the human heart, that is, to the heart. Only in this way can man discover the truth and knowledge of genius. The mention of the heart has led to the emergence of love-related states in all lives in Sufism. These situations are effective in the successful completion of the seyr ü sulûk road, which leads the Sufis to truth and ingenuity. The fact that the situations in Sufism are focused on "inner life" does not mean that they have an understanding that is disconnected from religion. For, the Sufis kept themselves away from the elements of this world since they found everything meaningless except the divine lover. However, all religious orders and rules live within themselves. Because the first step that will lead to tawhid is worship and obeying the strict orders of religion. Love and affection stand out as the basic concepts in the life that will lead to the divine lover. The secret of mysticism is in the essence of everything and love that is before everything. This aspect of Sufism focused on human, beauty and love has made it one of the most influential intellectual movements in Islamic civilization. Especially the spiritual guidance of dervishes in belief, feeling, thinking and life of the people has been effective in the spread of Sufism. The Sufism movement brought vitality to the art and literary life, and preserved its influence under the leadership of Sufis such as Ahmet Yesevi, Mevlana, and Yunus Emre. Sufis mention three meanings of Sufism according to sharia, sect and truth. This classification indicates that the Sufi sees sharia as the starting point. The sect is the way the Sufis will go, and the truth is the point it will reach. Without Shariah, Sufism has no meaning, it is necessary to follow the sect path in order to reach the truth. The concept that encompasses all of these is truth. The main purpose of the Sufis is to reach the truth and to attain the secret of merit. Therefore, the basic understanding of Sufism; It is based on the gates of sharia, sect, truth and ingenuity opening to each other. The madrasa is strictly attached to the definitive provisions of the religion in an apparent dimension, on the other hand, the dervish lodge lives in the dimension of love and enthusiasm. The branch of art that Sufism interacts the most among the fine arts is literature. The fact that the main subject in both literature and Sufism is "human" has been effective in this. Man's pursuit of beauty is a common goal for Sufism and literature. The fact that Sufism is a spiritual discipline and its focus on inner life has made it necessary to convey the experienced situations verbally, which has led to the intersection of Sufism with literature. Especially poetry has been used as a tool for Sufi-poets to express the situations they experienced. Even in Divan literature, which is described as an abstract literature, it is possible to catch the imaginary world of Sufism in the background of poems. The world of contemplation, the understanding of unity of being (vahdet-i vücûd), the perception of beauty and love has been effective in the profound influence of Sufism in poetry. Sufism is an educational process implemented under the guidance of a sheikh who undertakes the spiritual upbringing of the individual. The aim of this education is to save the heart from spiritual diseases and to purify the soul from bad habits. There is no place for fear and pressure in this voluntary training process. The success of the pedagogical aspect of Sufism is also hidden here. For, Sufism is a system of education that approaches all humanity in the line of tolerance with superior

respect and deep love. With this system, the sects aimed at bringing the individual to inner peace, and at the same time played an important role in the socialization of the Sufis through places such as dervish lodges. The fact that the Sufis are the examples of honesty and honesty enabled them to set an example for the society. Sufism, which is a mystical and deep dimension of the religion of Islam, has preserved its vitality for centuries because it is based on love and gives people the soul lyricism they need. He revealed the love in the essence of the individual for a divine purpose, and thanks to his spiritual enthusiasm, his presence was felt in the branches of fine arts such as literature, music, calligraphy, illumination and miniature. Sufism is not an interpretation, organization or doctrine different from the book and hadith dimensions of religion. It is a system focused on love and affection, moving from the line of sharia, which is the basic rule of religion. Its main purpose is to educate the individual in the way of Allah and to ensure that the love of God is deeply felt in the individual's spiritual world. Taking the people to the basis brings along its pedagogical aspect. In addition to their exemplary personalities, the Sufis also played an important role in the religious-spiritual education of the society with their roles as murshid. Today, the changing perception of Sufism and sect is hidden in political and social factors. To evaluate Sufism with biased judgments and interpretations would be to ignore historical processes and cultural background. It is an undeniable fact that Sufism is a distinct mechanism of perception, thought and understanding in Turkish cultural geography.